

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مَنْ مَاتَ مِنْكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّهُ
مَاتَ فِي حَقِّهِ
مَنْ مَاتَ مِنْكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّهُ
مَاتَ فِي حَقِّهِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه ی دکتری رشته ی تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

نقد و بررسی جایگاه تاریخ شفاهی در تاریخ معاصر ایران
(۱۳۵۸-۱۳۸۵/۱۹۸۰-۲۰۰۴)

استادان راهنما:

دکتر مرتضی نورائی

دکتر لقمان دهقان نیری

استاد مشاور:

دکتر مرتضی دهقان نژاد

پژوهشگر:

مهدی ابوالحسنی ترقی

تیر ماه ۱۳۹۰

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه دکتری رشته ی تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

آقای مهدی ابوالحسنی ترقی

تحت عنوان

نقد و بررسی جایگاه تاریخ شفاهی در تاریخ معاصر ایران؛ ۱۳۸۵-۱۳۵۸ خورشیدی

در تاریخ ۱۳۹۰/۴/۲۷ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه کاملاً به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه	دکتر مرتضی نورانی	با مرتبه ی علمی	دانشیار	امضاء
۲- استاد راهنمای پایان نامه	دکتر لقمان دهقان نیری	با مرتبه ی علمی	دانشیار	امضاء
۳- استاد مشاور پایان نامه	دکتر مرتضی دهقان نژاد	با مرتبه ی علمی	دانشیار	امضاء
۴- استاد داور داخل گروه	دکتر علی اکبر کبچاف	با مرتبه ی علمی	استادیار	امضاء
۵- استاد داور داخل گروه	دکتر فریدون اللهیاری	با مرتبه ی علمی	دانشیار	امضاء
۶- استاد داور خارج از گروه	دکتر حسینعلی نوذری	با مرتبه ی علمی	دانشیار	امضاء
۷- استاد داور خارج از گروه	دکتر حمید عبداللهیان	با مرتبه ی علمی	دانشیار	امضاء
			امضای مدیر گروه	

چکیده

تغییر روش و بینش در تاریخ‌نگاری ایران از اواخر عهد قاجاریه و اوایل دوران پهلوی، نتیجهٔ توسعهٔ ارتباطات فرهنگی و شناخت جامعهٔ علمی کشور از جهان غرب بوده است. تاریخ شفاهی که به عنوان روشی علمی و نوین در سال‌های پس از جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵-۱۹۳۹ م/۱۳۲۴-۱۳۱۸ ش) در آمریکا به کار گرفته شد، امروزه جایگاه ویژه‌ای در میان محققین تاریخ و حتی سایر علوم یافته است.

گرچه می‌توان نشانه‌هایی از کاربرد این روش در سال‌های پیش از پیروزی انقلاب اسلامی ایران یافت اما باید گفت که تکوین و توسعهٔ آن در ایران پیوندی انکارناپذیر با پدیده انقلاب اسلامی ایران و پیامدهای آن داشته است. تعدد مراکز و مؤسسه‌های دست‌اندرکار تاریخ شفاهی ایران در داخل و خارج کشور و تنوع تولیدات تاریخ شفاهی ایران، لزوم آشنایی با این مراکز و نقد و ارزیابی تولیدات آن‌ها را دوچندان می‌کند.

تاریخ شفاهی، روش استفاده از مصاحبه هدفمند، فعال و آگاهانه با شاهد و ناظر یا عامل در یک رویداد برای گردآوری داده‌های تاریخی می‌باشد که با سنت شفاهی یعنی بستر، محمل و شیوه انتقال تجارب نسل‌ها به وسیله نقل و روایت و بیان شفاهی، تفاوت و تمایز دارد. افزون بر این، تاریخ شفاهی با خاطره‌نگاری نیز تفاوت دارد. ماهیت و چیستی تاریخ شفاهی، سازوکار و کارکردهای آن، نکات مشترک و تمایزات تاریخ شفاهی با سنت شفاهی و خاطره‌نگاری، محورهای اصلی مبحث نظری این پایان‌نامه را تشکیل می‌دهد.

از سوی دیگر، این پژوهش درصدد است میزان کارآمدی روش تاریخ شفاهی در بازسازی و بازنمایی تاریخ معاصر ایران را ارزیابی کند. در این راستا، افزون بر پیگیری مباحث نظری در برجسته‌سازی وضعیت این شیوه از گردآوری مدارک تاریخی، مؤلفه‌های اساسی و بحث برانگیز تولیدات در این عرصه هم از منظر درونی و هم از نگاه برونی مورد ارزیابی قرار گرفته است. مبنای اساسی تحلیل در حیطه ارزیابی درونی، کارکرد همه مؤسسه‌های دست‌اندرکار تاریخ شفاهی در داخل و خارج ایران بوده است.

نتایج حاصل از تحلیل محتوایی تولیدات تاریخ شفاهی ایران در این پژوهش، به عنوان مزایا و آسیب‌های تاریخ شفاهی ایران ارائه و با طرح مبحث آسیب‌شناسی استفاده از روش تاریخ شفاهی در بازنمایی تاریخ معاصر ایران، راهکارهایی جهت بهبود وضعیت موجود و افزایش کارایی این روش عرضه شده است.

کلید واژه‌ها: تاریخ‌نگاری، سنت شفاهی، خاطره‌نگاری، تاریخ شفاهی، مصاحبه، تاریخ شفاهی ایران.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ز.....	پیشگفتار
	فصل اول: کلیات
۱-۱-۱.....	۱-۱- شرح و بیان مساله
۴.....	۲-۱- پیشینه و تاریخچه ^ک موضوع
۵.....	۳-۱- اهداف تحقیق
۶.....	۴-۱- اهمیت و ارزش تحقیق
۷.....	۵-۱- کاربرد نتایج تحقیق
۷.....	۶-۱- پرسش‌ها و فرضیه‌های تحقیق
۸.....	۷-۱- روش تحقیق
۸.....	۸-۱- شناخت، نقد و ارزیابی منابع
	فصل دوم: تاریخ شفاهی، ماهیت و ویژگی‌ها
۲۲.....	۱-۲- تاریخ‌نگاری از ابتدا تا قرون جدید
۲۳.....	۲-۲- تاریخ‌نگاری در قرون جدید
۲۴.....	۳-۲- تاریخ‌نگاری مدرن
۲۷.....	۴-۲- آنال: مکتب تاریخ اجتماعی جدید
۲۸.....	۵-۲- عقاید و نظرات مکتب آنال
۳۳.....	۶-۲- تاریخ شفاهی
۳۳.....	۱-۶-۲- تعاریف و حیطه‌های تاریخ شفاهی
۳۵.....	۲-۶-۲- پیشینه
۳۸.....	۳-۶-۲- توسعه دموکراسی و شکل‌گیری تاریخ شفاهی
۴۰.....	۴-۶-۲- ماهیت تاریخ شفاهی
۴۵.....	۵-۶-۲- تاریخ شفاهی و تبیین رویدادها
۴۸.....	۶-۶-۲- معرفت تاریخی در تاریخ شفاهی
۵۳.....	۷-۶-۲- گزینش در تاریخ شفاهی
۵۶.....	۷-۲- مصاحبه: ساز و کار تاریخ شفاهی

۵۷	۱-۷-۲ تعاریف مصاحبه
۵۸	۲-۷-۲ پیشینه ^ک مصاحبه
۵۹	۳-۷-۲ انواع مصاحبه
۶۰	۴-۷-۲ پرسش، ویژگی‌ها و انواع آن
۶۲	۵-۷-۲ مصاحبه در تاریخ شفاهی
۶۳	۶-۷-۲ ماهیت مصاحبه در تاریخ شفاهی
۶۶	۷-۷-۲ ویژگی‌های مصاحبه‌کننده در تاریخ شفاهی
۶۷	۸-۷-۲ ویژگی‌های مصاحبه‌شونده در تاریخ شفاهی
۶۸	۹-۷-۲ مراحل و عوامل مؤثر در مصاحبه تاریخ شفاهی
۷۱	۱۰-۷-۲ روش‌های متعارف مصاحبه در تاریخ شفاهی
۷۲	۸-۲ مقایسه‌ی تحلیلی سنت شفاهی با تاریخ شفاهی
۷۲	۱-۸-۲ چشم‌انداز بحث
۷۴	۲-۸-۲ سنت شفاهی
۷۶	۳-۸-۲ پیشینه ^ک سنت شفاهی
۷۸	۴-۸-۲ کارکردهای سنت شفاهی
۸۱	۵-۸-۲ تمایزها و تفاوت‌های سنت شفاهی با تاریخ شفاهی
۸۲	۶-۸-۲ وجوه مشترک سنت شفاهی با تاریخ شفاهی
۸۶	۹-۲ مقایسه ^ک تحلیلی خاطره‌نگاری با تاریخ شفاهی
۸۶	۱-۹-۲ چشم‌انداز بحث
۸۸	۲-۹-۲ خاطره و خاطره‌نگاری
۹۰	۳-۹-۲ پیشینه ^ک خاطره‌نگاری
۹۳	۴-۹-۲ انواع خاطرات
۹۴	۵-۹-۲ کارکردهای خاطرات
۹۶	۶-۹-۲ تشابه و تمایزهای خاطره‌نگاری با تاریخ شفاهی
۱۰۶	نتیجه

فصل سوم: معرفی و تحلیل تولیدات تاریخ شفاهی ایران (داخل کشور)

- ۱-۳-۱- جایگاه تاریخ معاصر در مطالعات تاریخی ۱۰۷
- ۱-۳-۱-۱. ضرورت توجه به تاریخ معاصر ۱۰۷
- ۱-۳-۲. تاریخ معاصر در گذر زمان ۱۱۰
- ۱-۳-۳. نگاه معاصر به تاریخ ۱۱۵
- ۱-۳-۴. تاریخ معاصر ایران ۱۱۷
- ۱-۳-۵. روش علمی تاریخ شفاهی در مطالعات تاریخ معاصر ۱۲۰
- ۱-۳-۶. انقلاب اسلامی ایران: دیدگاه‌ها، تحلیل‌ها و روش‌های جدید تاریخ‌نگاری ۱۲۲
- ۲-۳-۲. پیش درآمد تاریخ شفاهی: تواریخ شفاهی ناآگاهانه ۱۲۶
- ۱-۲-۳-۱. آثار روزنامه‌نگاران و خبرنگاران مطبوعات و رسانه‌ها ۱۲۷
- ۲-۲-۳-۲. آثار نویسندگان مستقل درباره شخصیت‌های سیاسی مذهبی ۱۳۱
- ۳-۲-۳-۳. آثار مربوط به گروه‌ها و جناح‌های ملی مذهبی ۱۳۶
- ۴-۲-۳-۴. کتاب‌های تحقیقی ۱۴۱
- ۳-۳-۳-۳. بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی ایران ۱۴۲
- ۱-۳-۳-۱. معرفی ۱۴۲
- ۲-۳-۳-۲. خط مشی تاریخ‌نگاری ۱۴۴
- ۳-۳-۳-۳. بخش خاطرات ۱۴۵
- ۴-۳-۳-۴. ویرایش و تدوین ۱۴۷
- ۵-۳-۳-۵. تحلیل و ارزیابی آثار ۱۴۸
- ۴-۳-۴-۴. مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران ۱۵۱
- ۱-۴-۳-۱. معرفی ۱۵۱
- ۲-۴-۳-۲. اداره تاریخ شفاهی ۱۵۲
- ۳-۴-۳-۳. مصاحبه‌ها و راویان ۱۵۳
- ۴-۴-۳-۴. ویرایش و تدوین ۱۵۵
- ۵-۴-۳-۵. تحلیل و ارزیابی آثار ۱۵۶
- ۵-۳-۵-۵. مرکز اسناد انقلاب اسلامی ۱۵۷
- ۱-۵-۳-۱. معرفی ۱۵۷

۱۵۸.....	۲-۵-۳. تاریخ شفاهی مرکز اسناد انقلاب اسلامی.....
۱۶۰.....	۳-۵-۳. ویرایش و تدوین.....
۱۶۱.....	۴-۵-۳. تحلیل و ارزیابی آثار.....
۱۶۳.....	۶-۳. دفتر ادبیات انقلاب اسلامی.....
۱۶۳.....	۱-۶-۳. معرفی.....
۱۶۴.....	۲-۶-۳. واحد تاریخ شفاهی.....
۱۶۵.....	۳-۶-۳. مصاحبه‌ها و روایان.....
۱۶۷.....	۴-۶-۳. ویرایش و تدوین.....
۱۶۸.....	۵-۶-۳. تحلیل و ارزیابی آثار.....
۱۷۰.....	۷-۳. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).....
۱۷۰.....	۱-۷-۳. معرفی.....
۱۷۱.....	۲-۷-۳. گروه تاریخ.....
۱۷۱.....	۳-۷-۳. ویرایش و تدوین.....
۱۷۳.....	۴-۷-۳. تحلیل و ارزیابی آثار.....
۱۷۵.....	۸-۳. سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.....
۱۷۵.....	۱-۸-۳. معرفی.....
۱۷۵.....	۲-۸-۳. گروه اطلاع رسانی منابع دیداری و شنیداری.....
۱۷۶.....	۳-۸-۳. مصاحبه‌ها و روایان.....
۱۷۸.....	۴-۸-۳. ویرایش و تدوین.....
۱۷۹.....	۵-۸-۳. تحلیل و ارزیابی آثار.....
۱۸۳.....	۹-۳. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.....
۱۸۳.....	۱-۹-۳. معرفی.....
۱۸۴.....	۲-۹-۳. آرشیو تاریخ شفاهی.....
۱۸۶.....	۳-۹-۳. مصاحبه‌ها و روایان.....
۱۸۷.....	۴-۹-۳. طرح‌ها.....
۱۹۲.....	۱۰-۳. تاریخ شفاهی جنگ ایران و عراق.....
۱۹۲.....	۱-۱۰-۳. درآمدی بر تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق.....

۱۹۳.....	۲-۱۰-۳. زمینه‌های شکل‌گیری تاریخ شفاهی جنگ ایران و عراق
۱۹۶.....	۳-۱۰-۳. تحلیل و ارزیابی آثار.....
۲۰۰.....	نتیجه

فصل چهارم: معرفی و تحلیل تولیدات تاریخ شفاهی ایران (خارج کشور)

۲۰۱.....	۴-۱-مدخل.....
۲۰۳.....	۴-۲-طرح تاریخ شفاهی ایران دانشگاه‌هاوارارد.....
۲۰۳.....	۴-۲-۱. معرفی.....
۲۰۴.....	۴-۲-۲. مشخصات طرح.....
۲۰۵.....	۴-۲-۳. مصاحبه‌ها و روایان.....
۲۰۸.....	۴-۲-۴. ویرایش و تدوین.....
۲۰۹.....	۴-۲-۵. تحلیل و ارزیابی آثار.....
۲۱۲.....	۴-۳-طرح تاریخ شفاهی ایران بنیاد مطالعات ایران(دانشگاه کلمبیا).....
۲۱۲.....	۴-۳-۱. معرفی.....
۲۱۴.....	۴-۳-۲. مصاحبه‌ها و روایان.....
۲۱۶.....	۴-۳-۳. ویرایش و تدوین.....
۲۱۷.....	۴-۳-۴. تحلیل و ارزیابی آثار.....
۲۱۹.....	۴-۴-طرح تاریخ شفاهی چپ ایران.....
۲۱۹.....	۴-۴-۱. چپ در تاریخ معاصر ایران.....
۲۲۰.....	۴-۴-۲. زمینه‌های شکل‌گیری تاریخ شفاهی چپ.....
۲۲۲.....	۴-۴-۳. پیشینه‌تاریخ‌نگاری شفاهی چپ.....
۲۲۸.....	۴-۴-۴. انجمن مطالعات تاریخ شفاهی ایران.....
۲۳۰.....	۴-۴-۵. تاریخ شفاهی چپ ایران.....
۲۳۱.....	۴-۴-۶. مصاحبه‌ها و روایان.....
۲۳۲.....	۴-۴-۷. تحلیل و ارزیابی آثار.....
۲۳۶.....	نتیجه

فصل پنجم: ویژگی‌ها و آسیب شناسی تاریخ شفاهی ایران

۲۳۷	۱-۵- مراکز تاریخ شفاهی
۲۴۱	۲-۵- تولیدات تاریخ شفاهی
۲۴۳	۳-۵- مزایای تاریخ شفاهی ایران
۲۴۳	۱-۳-۵- بازیابی تاریخ
۲۴۶	۲-۳-۵- روان‌شناسی و جامعه‌شناسی تاریخی
۲۴۷	۳-۳-۵- بازیابی مراجع و تحول اسنادی
۲۴۸	۴-۳-۵- تربیت نیروی انسانی متخصص
۲۴۹	۵-۳-۵- سایر موضوعات
۲۴۹	۴-۵- آسیب‌های تاریخ شفاهی ایران
۲۵۰	۱-۴-۵- فقدان نظریه
۲۵۲	۲-۴-۵- سیاست‌زدگی
۲۵۷	۳-۴-۵- نخبه‌گرایی
۲۵۹	۴-۴-۵- رعایت نکردن روش‌های مرسوم و متعارف
۲۶۴	۵-۴-۵- آرشیو
۲۶۶	۶-۴-۵- سرعت و تنوع تولیدات
۲۶۸	۷-۴-۵- فرهنگ جامعه
۲۷۰	۸-۴-۵- خاطره‌نگاری
۲۷۰	۹-۴-۵- موازی کاری
۲۷۱	۵-۵- چالش‌ها و موانع تاریخ شفاهی جنگ
۲۷۲	۶-۵- نتیجه‌گیری نهایی
۲۷۳	۱-۶-۵- مشارکت دانشگاه
۲۷۵	۲-۶-۵- توجه به حیطه‌های اجتماعی و اقتصادی
۲۷۵	۳-۶-۵- تمرکز اجرایی
۲۷۷	پی‌نوشت‌ها
۲۸۰	پیوست‌ها
۲۹۳	منابع و مآخذ

پیشگفتار

امروزه علم تاریخ فراتر از نقل، روایت، تبیین و تحلیل مجموعه رویدادهای سیاسی است. محققین، تاریخ را در ردیف علوم اجتماعی قرار داده‌اند زیرا تبیین مسائل جامعه معاصر بدون در نظر گرفتن ماهیت تاریخی پدیده‌های اجتماعی امکان پذیر نیست. پژوهشگران علوم اجتماعی نیز بدون استفاده از تاریخ و همچنین درک تاریخی پدیده‌ها نمی‌توانند ماهیت واقعی مسائلی را که با آن روبرو هستند مورد تجزیه و تحلیل قرار دهند. از آنجایی که هر سنت پایداری، محصول تاریخ است، بنابراین بنیان‌ها و پایه‌های رشد و توسعه همه جانبه بر تجارب و اندوخته‌های تاریخی نهاده شده است.

با توجه به جایگاه تاریخ در دنیای معاصر، نمایش و کشف واقعیت‌های تاریخی نه تنها در تحقیقات تاریخی اهمیت دارد، بلکه ابزار و مصالح مورد نیاز محققین اجتماعی را نیز فراهم آورده است. از این رو، شناخت و به کارگیری روش‌های کارآمد مطالعه و تحقیق تاریخی از دیرباز مورد توجه مورخین و محققین تاریخ قرار داشته است. متناسب با رشد اجتماعی و فرهنگی جوامع انسانی، پیوسته نگاه به گذشته و استفاده از روش‌های گردآوری اطلاعات، شواهد، مدارک و تولید سند رو به پیشرفت و تکامل بوده است.

روش علمی تاریخ شفاهی یعنی استفاده از مصاحبه فعال برای ضبط و ثبت خاطرات افراد ناظر، شاهد یا عامل در رویدادهای تاریخی و مهم‌تر از آن ضبط و ثبت تجارب شخصی افراد در حیطه‌ها و عرصه‌های مختلف جامعه انسانی، در چند دهه عمر خود در سال‌های پس از جنگ جهانی دوم، موفقیت‌های چشمگیری در دنیای غرب به دست آورده است. کاربرد این روش علمی کم و بیش فراگیر و گسترده شده و محدود به راس هرم اجتماعی و موضوعات حول محور قدرت نیست.

نگاهی به انجمن‌های علمی، کنفرانس‌ها، همایش‌ها، مقالات و کتاب‌های تاریخ شفاهی حاکی از پذیرش نسبی این روش در دنیای خارج و التفات به آن در کسب آگاهی‌ها و داده‌های با ارزش تاریخی برای استفاده در تحقیقات جامع تاریخی، جامعه‌شناسی، قوم‌شناسی، مردم‌شناسی و روان‌شناسی است.

با آنکه استفاده از این روش در ایران، سابقه چندانی ندارد اما سرعت بهره‌گیری از آن و تولید مدارک، شواهد و اسناد شفاهی منتج از آن، به اندازه‌ای گسترده بوده که لزوم شناخت، معرفی و نقد علمی آن را ایجاب می‌کند.

انقلاب اسلامی ایران، نقطه عطف تحول در تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری معاصر ایران بوده است زیرا عمده تولیدات تاریخ شفاهی، به سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی باز می‌گردد. تحولاتی مانند پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط نظام سیاسی پیشین و جنگ ایران و عراق، موجب توجه ویژه به این روش گردید. مراکز، نهادها و مؤسسه‌های علمی و انقلابی در داخل و خارج از ایران با استفاده از شیوه تاریخ شفاهی، به تاریخ‌نگاری دست یازیده‌اند.

با این وجود، چالش عمده، نبود شناخت جامع علمی فلسفه، مبانی، ماهیت و سازوکارهای تاریخ شفاهی می‌باشد. به همین دلیل، تولیدات تاریخ شفاهی مبتنی بر اهداف و مقاصد سیاسی، گاه با رویکردهای غیر علمی به بازار عرضه شده است. بنابراین، آشنایی با روند شکل‌گیری تاریخ شفاهی در غرب، ماهیت و چیستی، فلسفه و سازوکارهای علمی، شناخت مراکز دست‌اندرکار تاریخ شفاهی ایران در داخل و خارج از کشور، تولیدات تاریخ شفاهی و نقد و تحلیل آن همواره ضرورت داشته است. در این پایان‌نامه، ضمن آشنایی با تاریخچه، چیستی و کارکردهای تاریخ شفاهی، روند شکل‌گیری

مراکز تاریخ شفاهی ایران مورد مطالعه و دقت نظر قرار گرفته است. در این راستا، از یک سو جایگاه تاریخ شفاهی در بازنمایی و بازسازی گذشته نزدیک ایران و از سوی دیگر، ویژگی‌ها و آسیب‌های وارده بر استفاده از این روش در تاریخ معاصر ایران مورد کنکاش قرار گرفته است.

فصل اول رساله در قالب کلیات، به ساختار روش‌شناسی و ادبیات تحقیق پرداخته است. تشریح و بیان مسأله و ضرورت‌های طرح و ارزیابی موضوع، پیشینه، اهداف، اهمیت و ارزش و کاربرد نتایج و همچنین پرسش‌ها، فرضیه‌ها و روش تحقیق عمده مطالب این فصل را تشکیل می‌دهد. ذکر این نکته ضرورت دارد که با توجه به نقد محتوایی آثار تولید شده به وسیله تاریخ شفاهی در فصل سوم پایان نامه، در بخش شناخت، نقد و تحلیل منابع، گزیده منابع معرفی و نقد شده است.

فصل دوم، مباحث نظری تاریخ شفاهی را در بر دارد زیرا در طرح اولیه پژوهش حاضر، بر مطالعه علمی و تئوریک تاریخ شفاهی و ساز کارهای آن تأکید شده است. که خود نخستین قدم در تنظیم و تدوین هر تحقیق را تشکیل می‌دهد. بنابراین، ضمن بازکاوی روند شکل‌گیری تاریخ‌نگاری علمی و استفاده از روش تاریخ شفاهی در مطالعات تاریخی ماهیت، جایگاه و نقش تاریخ شفاهی در دنیای معاصر تبیین و تشریح و دو چالش اساسی در استفاده از تاریخ شفاهی در ایران، یعنی یکسان‌انگاری سنت شفاهی با تاریخ شفاهی و خاطره‌نگاری با تاریخ شفاهی، به طور مشروح مورد نقد و ارزیابی علمی قرار گرفته است.

در فصل سوم، مراکز تاریخ شفاهی در داخل کشور و تولیدات تاریخ شفاهی آن‌ها معرفی و تحلیل محتوایی شده است. مدخل این فصل، مبحث تاریخ معاصر و ضرورت‌های توجه به آن از سوی محققین می‌باشد. افزون بر این، نقش و تأثیر انقلاب اسلامی ایران در شکل‌گیری دیدگاه‌های نوین تاریخ‌نگاری و استفاده از روش‌های مدرن گردآوری آگاهی‌های تاریخی در ایران مدخل ورود به بحث اصلی فصل بوده است. در این فصل، ۷ مرکز و مؤسسه عمده دست‌اندرکار تاریخ شفاهی در ایران شامل: بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی ایران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، دفتر ادبیات انقلاب اسلامی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره) به ترتیب شکل‌گیری و فعالیت، معرفی می‌گردند و نتایج حاصل از تحلیل و ارزیابی گزیده آثار تاریخ شفاهی آن‌ها، ذکر شده است. افزون بر این، تاریخ شفاهی جنگ ایران و عراق نیز به اجمال معرفی شده است. همچنین در بخش تواریخ شفاهی ناآگاهانه، گزیده‌ای از کتاب‌هایی که با عناوین دیگری غیر از تاریخ شفاهی اما در قالب تاریخ شفاهی منتشر گردیده، تحلیل و نقد شده است.

در فصل چهارم رساله، روند شکل‌گیری سه طرح تاریخ شفاهی ایران در خارج از کشور یعنی: تاریخ شفاهی بنیاد مطالعات ایران، تاریخ شفاهی ایران دانشگاه هاروارد و تاریخ شفاهی چپ ایران ذکر و نتایج تحلیل و ارزیابی گزیده آثار تاریخ شفاهی این مراکز نیز ارائه شده است.

با توجه به روند شکل‌گیری مراکز تاریخ شفاهی ایران در داخل و خارج از کشور و نقد و تحلیل محتوایی آثار این مراکز، فصل پنجم رساله، به ویژگی‌ها و آسیب‌شناسی تاریخ شفاهی ایران می‌پردازد. در این فصل، امتیازات و آسیب‌های مراکز و تولیدات تاریخ شفاهی ایران عنوان شده و در آخر، راهکارهایی برای بهینه‌سازی کارکرد تاریخ شفاهی در تاریخ‌نگاری معاصر ایران پیشنهاد گردیده است.

فصل اول

کلیات

در این فصل، همراه با تشریح و بیان مسأله، اهداف و اهمیت، پرسش‌ها و فرضیه‌ها و روش تحقیق منابع مورد استفاده، معرفی و محورهای مطرح شده در رساله تبیین می‌گردد.

۱-۱- شرح و بیان مسأله

در قلمرو تاریخ، واقعیت تا حدودی به شواهد موجود بستگی دارد و به همین دلیل است که مورخان جدی همیشه در جست و جوی شواهد بیشتری هستند. البته یافتن شواهد و تفسیر آن‌ها پا به پای هم پیش می‌رود و یکی منتظر دیگری نمی‌ماند. با وجود این فقط پس از بررسی بیشتر شواهد موجود می‌توان تفسیر را تکمیل کرد. شواهد و تفسیر دو ستون شناخت تاریخی است. شواهد، زیربنای تاریخ هستند، زیرا اگر تاریخ به معنای گسترده‌تر تعریف شود به گونه‌ای که خاطره را هم در بر گیرد، سازنده تنها پل میان گذشته و حال است.

اکثر شواهد و داده‌های فراروی مورخ و بیشتر تولیدات مورخ در قالب زبان و به صورت نوشتاری، بیان می‌شود. به نظر استنفورد، اگر به موضوعی مربوط به گذشته علاقمند باشید احتمالاً آنچه را که مورخان درباره آن موضوع نوشته‌اند، منابع به اصطلاح منابع ثانویه خواهید خواند. اگر هم به اطلاعات بیشتری نیاز باشد داده‌ها و شواهد تولید شده در آن زمان مورد مطالعه قرار خواهد گرفت. البته اگر رویداد مورد نظر متأخر باشد به خاطرات

افراد دخیل و مطلع نیز می‌توان رجوع کرد. اینها در واقع منابع اصلی یا اولیه به شمار می‌آیند (استنفورد، ۱۳۸۴: ۱۰۹ و ۱۱۵ و ۲۹۹).

تاریخ شفاهی به عنوان روش و شیوه‌ای نوین در عرصه گردآوری، نگهداری و ساماندهی منابع پژوهشی و بررسی‌های تاریخی، جایگاه ویژه‌ای در برخی مراکز معتبر علمی-تحقیقاتی جهان یافته و زمینه‌ها و موضوعات بدیعی پیش روی محققین رشته‌های تاریخ، علوم اجتماعی و حتی روان‌شناسی قرار داده است.

تاریخ شفاهی یکی از روش‌های گردآوری داده‌های تاریخی بر پایه روش‌شناسی کیفی در علوم اجتماعی به شمار می‌آید که به عنوان مأخذ علمی درجه اول در تحلیل‌ها و مطالعات مورد استفاده واقع می‌شود. همچنین مصاحبه یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین ابزار کار در رشته‌های مختلف علوم انسانی است که به شیوه‌های مختلف و برای گردآوری داده‌های گوناگون مورد استفاده قرار می‌گیرد و در هر مورد، روش‌ها و مقتضیات خود را دارد که باید مورد توجه قرار گیرد. در زمینه مصاحبه‌های تاریخی و معطوف به گذشته نیز ملاحظات و وجود دارد که در روش مصاحبه تاریخ شفاهی مورد توجه قرار می‌گیرد. بنابراین داده‌های تاریخ شفاهی را می‌توان با جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و فلسفه تاریخ در ارتباط تنگاتنگ دانست.

به‌رغم این واقعیت، این شیوه به دلایل گوناگون در محافل دانشگاهی ایران کمتر مورد توجه و استفاده قرار گرفته است. با توجه به اهتمام برخی مراکز علمی غیر دانشگاهی داخلی در پرداختن به مقوله تاریخ شفاهی و توان و امکانات موجود در این زمینه، ضرورت تدوین و تحلیل جایگاه تاریخ شفاهی در تحقیقات تاریخ معاصر ایران (در دو جنبه نظری و عملی) احساس می‌گردد.

تردیدهای موجود در باب جایگاه استنادی منابع شفاهی از یکسو و میزان بازسازی گذشته، به ویژه آنچه در پیرامون زمان حال اهمیت دارد، بر پایه مصاحبه از سوی دیگر، نیاز به تحلیل انتقادی و همه‌جانبه‌ای دارد که با پشتوانه کار دانشگاهی، در قالب پایان‌نامه دکتر، می‌توان بدان پاسخ داد. بیان متفاوت، نو و غیر معمول حوادث و جریان‌ها توسط شاهدین زنده که مشابهی در سایر منابع ندارد، معرفی سند زنده منابع غیر معمول، گشودن دریچه‌های مختلف منابع بر روی اهل تحقیق و سرانجام، رهنمون ساختن پژوهشگران به حیطه‌های جدید و زوایای نو و خاموش در تفسیر وقایع از جمله امتیازات تاریخ شفاهی و فلسفه پرداختن به آن می‌باشد.

نکته حائز اهمیت دیگر آنکه کارهای متنوع منتشر شده در سه دهه اخیر، پیوسته محققین تاریخ معاصر را با این پرسش روبرو ساخته که میزان اعتبار علمی و ارجاعی این دست نوشته‌ها، چقدر است. شایان توجه است که تولیدات موجود در زمینه‌های مختلف و گروه‌های مصاحبه‌شونده گوناگون، اسباب نوعی سردرگمی در میزان

مستندات شفاهی شده است، گو اینکه بسیاری از این کارها حول محور قدرت سیاسی دور زده و معمولاً اسباب نوعی تبنانی در جهت سانسور یا حذف و تحریف تاریخ را فراهم کرده است.

از آنجا که مصاحبه با نخبگان سیاسی دارای مشکلات خاص خود است، ضرورت نگاه انتقادی در یافتن مبنای علمی برای بهره‌گیری از آن وجود دارد. از سوی دیگر، حجم اندک کارهای موجود در باب دو قشر محوری در پژوهش‌های تاریخ شفاهی: کارگران و زنان، ضرورت طرح مسائل و موضوعات پیرامونی آن‌ها را محسوس کرده است. این گروه تولیدات اگر چه تحت عنوان تاریخ شفاهی راهی بازار شده، اما پیش از آنکه تاریخ شفاهی باشد در دایره خاطره‌نگاری قرار دارد. بنابراین، تعریف تمایزات خاطره‌نگاری و مصاحبه فعال از یکسو و طراحی مدل‌های مصاحبه در باب اقشار ساکت از سوی دیگر، بعد دیگری است که در این پژوهش می‌تواند گام اساسی در تبیین تمایزات و تعیین سهم مستندات شفاهی اعم از خاطره‌نگاری و مصاحبه را ترسیم نماید. از اینرو، نو و بدیع بودن و فقدان منابع علمی و مبنایی جهت کارهای دانشگاهی داخلی در این زمینه، می‌تواند از مهمترین دلایل انتخاب این موضوع برای پایان‌نامه باشد.

دوره زمانی مورد مطالعه، ۱۳۸۵-۱۳۵۸ ش، از شکل‌گیری نخستین نمونه‌های تاریخ شفاهی در ایران تا زمان تصویب طرح پایان‌نامه را شامل می‌شود. البته در معرفی، نقد و ارزیابی آثار، به دلایل متعدد، گاه محدوده زمانی ذکر شده، به طور دقیق رعایت نشده است. این نیز با دقت در زمان اجرای طرح‌های تاریخ شفاهی و زمان انتشار آن، قابل درک است. در پایان این بخش، مهم‌ترین واژگان کلیدی تحقیق، معرفی می‌شود:

- **سنت شفاهی (Oral tradition):** سنت روایت گذشته در قالب نقل واژه یا به عبارتی دیگر نقل خبر از طریق زبان و به طور سینه به سینه (نورائی، ۱۳۸۲: ۶۶).

- **تاریخ شفاهی (Oral history):** استفاده از یادمانده‌های افراد مختلف در باب واقعه یا موضوعی خاص که خود شاهد آن بوده‌اند، در مراحل مختلف گردآوری اطلاعات از طریق مصاحبه، پیاده‌سازی، تدوین و نگارش است.

- **تاریخ معاصر (Contemporary history):** بخشی از گذشته حیات اجتماعی است که ارتباط تنگاتنگ با زمان حال دارد. از سوی دیگر، طول این دوره تا آنجایی پیش می‌رود که اسباب تمایز با زمان قبل و تشابه با زمان حال را نشان دهد. در ایران به رغم نبود اتفاق نظر بر حیطه این دوره، می‌توان آغاز دوره پهلوی اول تا پایان جنگ ایران و عراق را دوره معاصر دانست.

- **تاریخ نگاری (Historiography)** دوره‌ها و سبک‌های ادبی و تاریخی نگارش تاریخ را گویند. مانند تاریخ نگاری باستان، قرون وسطا، مسیحیت، رنسانس و قرون جدید (فراید، ۱۳۸۵: ۶۴-۱۵).
- **خاطره نگاری (Memoriography):** یادآوری و نگارش شرح حالات و حوادث و ماجراهای گذشته، که در زمان و مکانی معلوم و معین به وقوع پیوسته و به واسطه مشاهده یا استماع و یا حضور از کیفیت واقع آن اطلاع حاصل گردیده است (کمری، ۱۳۷۳: ۱۳).

۱-۲- پیشینه و تاریخچه‌ی موضوع

نخستین ابتکار در زمینه مصاحبه و تاریخ شفاهی در سال ۱۹۴۸ توسط پروفیسور آلن نوینز انجام گرفت که در دانشگاه کلمبیا با استفاده از ضبط صوت، نخستین طرح در زمینه تاریخ شفاهی را، با گردآوری خاطرات گروهی از شخصیت‌های سیاسی، انجام داد و اصطلاح تاریخ شفاهی از این زمان در دنیا به وجود آمد.

از اواسط سال‌های ۱۹۶۰م تحقیق در مورد تاریخ شفاهی، از زمینه‌های سیاسی به سایر عرصه‌ها مانند تاریخ اجتماعی و فرهنگی گسترش پیدا کرد. با تاسیس انجمن تاریخ شفاهی در سال ۱۹۹۶ در آمریکا، تاریخ شفاهی وارد مرحله جدیدی شد که از آن به جنبش تاریخ شفاهی یاد می‌کنند. فعالیت‌های این انجمن بیشتر در جهت توسعه استانداردهای جهانی و ایجاد هماهنگی بین مراکز تاریخ شفاهی و تهیه منابع بوده است. طی دو دهه اخیر تحقیق با روش تاریخ شفاهی ابعاد نوین و گسترده‌ای پیدا کرد که حاصل آن انتشار تعداد قابل توجهی مجموعه، رساله، کتاب، مقاله و آرشیوهای متعدد بوده است. این امر تحولات بزرگی را در این شاخه به وجود آورد. امروزه مراکز متعددی در قالب انجمن‌ها، مؤسسه‌ها، انستیتوها و دانشگاه‌ها، به کار گردآوری، پردازش و نگهداری اطلاعات تاریخ شفاهی در دنیا می‌پردازند

در دوره^۴ مورد مطالعه، مراکز متعددی مانند مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و مرکز اسناد انقلاب اسلامی، بخش‌های تخصصی تاریخ شفاهی راه اندازی کرده و مجموعه آثاری بر اساس این روش نوین منتشر کرده‌اند. در خارج از ایران، طرح تاریخ شفاهی دانشگاه هاروارد، طرح تاریخ شفاهی چپ ایران و طرح تاریخ شفاهی ایران دانشگاه کلمبیا و برخی مؤسسات پژوهشی از روش تاریخ شفاهی برای نگارش تاریخ معاصر ایران و ثبت خاطرات شخصیت‌های مؤثر سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوران پهلوی استفاده نموده‌اند. نکته مهم آنکه بسیاری از آثار منتشر شده نه تنها معیارهای علمی تاریخ شفاهی را در مراحل مختلف تحقیق، مصاحبه، تدوین و انتشار رعایت نکرده‌اند بلکه گاه حتی در قالب و شکل تاریخ شفاهی نیز عرضه نشده‌اند.

تا زمان تصویب طرح تحقیق حاضر، پنج نشست تخصصی در خصوص تاریخ شفاهی در مراکز علمی: دانشگاه اصفهان (نشست اول، ۱۳۸۴ نشست دوم، ۱۳۸۵)، مرکز اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (نشست سوم، ۱۳۸۵)، مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگ و ادب پایداری (نشست چهارم، ۱۳۸۶) و سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (نشست پنجم، ۱۳۸۷) برگزار شده و مقالات ارائه شده، در زمینه تاریخ شفاهی و جایگاه آن در مطالعات تاریخی و بسترهای استفاده از تاریخ شفاهی در تاریخ معاصر ایران، منتشر گردیده است. متأسفانه در هیچ یک از مجموعه مقالات مذکور، عملکرد نهادها و موسسات دست اندرکار تاریخ شفاهی ایران و تولیدات آن‌ها ارزیابی و تحلیل علمی نشده است.

نکته اساسی دیگر اینکه، همواره بدون توجه به روند تاریخی و فلسفه شکل‌گیری تاریخ شفاهی در ایران، ابعاد گوناگون این روش دستمایه پژوهش قرار گرفته است. بنابراین، با توجه به فقدان تحقیق جامع و کامل در ایران در خصوص روند شکل‌گیری و ماهیت تاریخ شفاهی، روش‌ها و استانداردهای علمی، روزآمد و کاربرد جامع آن در نگارش تاریخ معاصر ایران، شرح و طبقه‌بندی آثار تولید شده در تاریخ معاصر ایران با استفاده از روش تاریخ شفاهی و نقد و تحلیل علمی این نمونه آثار در داخل و خارج از ایران ضرورت دارد.

۱-۳- اهداف تحقیق

همان‌گونه که از عنوان این رساله بر می‌آید، هدف اولیه و اصلی تحقیق، شناخت و تحلیل علمی آثار تولید شده، شامل کتاب و نشریه، با استفاده از روش تاریخ شفاهی درباره تاریخ معاصر ایران می‌باشد. اما با توجه به فقدان نظریه در این عرصه و لزوم توجه به معیارهای علمی در تولید تاریخ شفاهی مباحث تئوری و نظری نیز مطرح گردیده است. در ذیل، اهداف اصلی این تحقیق بیان شده است:

۱. شرح و تبیین روند شکل‌گیری بینش و روش تاریخ شفاهی: مانند هر سنت دیگری، تاریخ شفاهی نیز محصول تاریخ است. بنابراین، بسترها و زمینه‌های تکوین این روش علمی در دنیای غرب، با استناد به منابع تخصصی بازنمایی شده است.

۲. تبیین مبانی نظری و تئوریک تاریخ شفاهی با هدف شناخت علمی این روش و پرهیز از سطحی‌نگری و قضاوت عجولانه در باب معنا، مفهوم و کارکردهای تاریخ شفاهی در دنیای معاصر و عرصه تاریخ و سایر علوم اجتماعی.

۳. معرفی و شناخت مراکز دست اندرکار تاریخ شفاهی ایران در داخل و خارج کشور، علل و زمینه‌های شکل‌گیری این مراکز و آشنایی با طرح‌های تاریخ شفاهی و نقد و سنجش آثار تولید شده آن‌ها.
۴. تبیین محورها و عرصه‌های تاریخ شفاهی در ایران با اتکاء بر شناخت و نقد نمونه آثار تولید شده تاریخ شفاهی توسط مراکز تاریخ شفاهی در داخل و خارج کشور.
۵. آسیب‌شناسی تاریخ شفاهی ایران پس از شناخت ویژگی‌های آن و ارائه راهکارهای علمی به منظور بهینه‌سازی جریان تاریخ شفاهی در تاریخ‌نگاری معاصر ایران.

۱-۴- اهمیت و ارزش تحقیق

دلایل متعددی برای اهمیت و ارزش تحقیق حاضر می‌توان ارائه داد. نخستین نکته، تازگی و نو بودن مقوله^۴ تاریخ شفاهی در ایران است. طراحی اهداف اولیه این تحقیق در راستای طرح بحث تاریخ شفاهی برای نخستین مرتبه در محافل دانشگاهی ایران بوده است. با آنکه نزدیک به دو دهه از حیات این روش در ایران می‌گذرد اما هنوز تردیدهای فراوان در استفاده از آن وجود دارد. به همین دلیل، حتی در محافل علمی کشور، گاه نگاه غیر علمی به آن می‌شود.

به رغم این وضعیت، میزان تولیدات تاریخ شفاهی همواره رو به افزایش بوده است. در حالی که روند تولید و برون داد تاریخ شفاهی از استانداردهای علمی و مرسوم در جهان پیروی نمی‌کند. برداشت‌های متفاوت از معنا و مفهوم این روش علمی و در نتیجه تعریف و برنامه ریزی طرح‌های پژوهشی بر اساس آن، خوانندگان و محققین تاریخ را با چالشی جدی مواجه ساخته است.

معرفی، نقد و تحلیل محتوایی آثار تاریخ شفاهی ایران، کارآمدی و جایگاه این نمونه مدارک، شواهد یا اسناد در تحقیقات تاریخی و مطالعات اجتماعی را نمایان خواهد ساخت. در عین حال، شناخت ویژگی‌ها و آسیب‌شناسی تاریخ شفاهی ایران می‌تواند راه‌های برون رفت از وضعیت کنونی و نیل به وضعیت مطلوب را فرا روی محققین قرار دهد. در این راستا، سعی فراوان شده تا این پژوهش از راه انصاف علمی و تحلیل منصفانه خارج نشود. ویژگی‌ها و آسیب‌های تاریخ شفاهی ایران بر اساس روش استدلال استقرایی یعنی راهبری ذهن از امور جزئی به قوانین کلی شناسایی شده است.

۱-۵- کاربرد نتایج تحقیق

به رغم نگارش مقالات بسیاری در خصوص تاریخ شفاهی، موضوعات مطرح شده در فصول این رساله می تواند دستمایه محققین تاریخ، کاربران تاریخ شفاهی و دانشجویان رشته های علوم اجتماعی قرار گیرد. با توجه به شکل گیری گرایش های جدید در رشته تاریخ، مانند تاریخ محلی، ضرورت شناخت علمی و شیوه^۴ کاربرد روش تاریخ شفاهی در مطالعات و تحقیقات تاریخی، اجتماعی و فرهنگی بیش از پیش آشکار می گردد. بخش دیگری از این الزامات به ماهیت میان رشته ای موضوع و سازوکار تاریخ شفاهی باز می گردد.

از سوی دیگر، با توجه به سرعت اقبال جمع زیادی از اهل تحقیق به تاریخ شفاهی و سرعت تولید آثار آن در داخل و خارج کشور، لزوم اعتبار سنجی و راستی آزمایی مدارک و شواهد شفاهی بیشتر احساس می گردد. بنابراین، بازتولید نظریه ای علمی در خصوص تاریخ شفاهی، سازوکار آن و نقد و تحلیل محتوایی تولیدات تاریخ شفاهی ایران برای تصحیح و تکمیل طرح های تاریخ شفاهی و برنامه ریزی نوین علمی در آینده ضروری می نماید. از آنجایی که نتایج حاصل از مصاحبه^۵ فعال تاریخ شفاهی می تواند نه تنها در تاریخ بلکه سایر علوم اجتماعی، با اهداف متنوع مانند تاریخ نگاری، جامعه شناسی، روان شناسی و روان درمانی کاربرد و کارایی داشته باشد شاید این تحقیق، در طراحی مسیر علمی این روش در محافل دانشگاهی و بیرون از آن و استفاده در آموزش و پرورش مؤثر واقع گردد. البته این همه منوط به احراز جایگاه و رتبه^۶ شایسته توسط این رساله در ارزیابی نهایی خواهد بود.

۱-۶- پرسش ها و فرضیه های تحقیق

الف) پرسش های تحقیق

کمیت و کیفیت پرسش ها، در طول تحقیق نوسان فراوانی داشته است. مسلم است که این تحقیق نیز مانند هر تحقیق دیگری، در ابتدا با پرسش ها و مجهولات متعددی روبرو بوده که در مراحل مختلف، غلیظ یا رقیق شده است. در هر صورت، پرسش های ذیل، به تقویت یا تصحیح فرضیات اولیه تحقیق منجر شده است:

۱. ماهیت و ویژگی های تاریخ شفاهی چیست؟
۲. چه عواملی منجر به شکل گیری روش تاریخ شفاهی گردیده است؟
۳. چه تفاوتی میان سنت شفاهی و خاطره نگاری با تاریخ شفاهی وجود دارد؟
۴. کارکرد تاریخ شفاهی در جهان و ایران چگونه بوده است؟